

XX

Коло хати Івоніки товпилися люди. Жандарі, жида, чоловіки й жінки, чужі і знайомі, і всі гупорили:

— Чи чув хто таке? Чи оце таки правда? Михайла застрілив хтось? Та хто ж міг його застрілити? За що застрілити? Він же не мав ніякого ворога! Вже хто, як хто, а він певно що не мав ворога! На цілім божім світі не мав!..

Потім:

— Де Сава? Де Сава?

Мов чорні сполохані птахи, снувалися оці запити сюди й назад, під час коли умерлого внесено в хату, перебрано й уложено на постіль.

Сави не було, але він прийшов скорим, летючим кроком. Ледве що зачув страшну звістку, як уже й перетиснувся крізь товпу перед хатою і опинився коло мертвого брата. Кинувшись на нього, ридав і розливався так страшенно, що чутливі жінки приступали одна по одній до нього і успокоювали його, а наостанку відтягли-таки щирими лагідними словами від умерлого.

Лише батько мовчав. Ледве що поглянув на нього. Він не вступався від умерлого сина. Здавалося, він ждав, щоб його бліді уста відхилилися і висловили одне-одніське слово, а потім нехай би земля відтворилася і знов одного-одніського пожерла...

Рана умерлого, що знаходилася під одною лопаткою, почала наново так кривавитися, що подушка сильно заплямилася. Мати, спостерігши се, — вона ненастанно займалася ним, то коло нього, — казала Івоніці подати другу. Він послухав її, а вона, звичайно слаба й ніжна жінка, стала тепер, мабуть із болю, така сильна, що підняла умерлого сина, мов дитину, вгору й устала його власноручно назад. Ніхто, крім неї, не смів його доторкнутися. Ніхто, ніхто! Не дай господи, щоб сього кому захотілося!

Коли Сава зблизився наново до брата й почав, як перше, заводити, підняв Івоніка голову, що тримав її досі оперту в руках, і, не поглянувши на хлопця ні одним поглядом, сказав до Марії безтонним, ледве чутним голосом:

— На нас спав великий гріх, Маріє!..

Але вона його не чула. Неначе змисли стратила. Приходила й відходила й говорила без зв'язі. Хвилями впивалася очима в умерлого і гладила пестливо його гарне, супокійне лице. Притім не бачила і не чула нікого довкола себе.

В кімнаті було чимало людей. Між іншими Докія, старий Петро, Домніка і Онуфрій Лопата. Стояли всі майже недвижно й, перешіптуючися, вгадували, хто міг допуститися того страшного злочину.

— Хто міг бути його ворогом? — говорила Докія понурим, майже неприязним шепотом, своєю гордою, високою статтю, мов цариця, перевищаючи всіх. — Хто міг бути такій душі ворогом? Чи з вас, люди добрі, знає хто якого ворога Михайлового? Чи він мав з ким коли яку сварку? Хто мав жаль до нього, як він до війська відходив? Кому був він що винен?

Старий Петро усміхнувся гірко й махнув рукою.

— Такого другого не буде вже більше в нашій селі! — сказав із притиском. — Се був шовк, а не чоловік! Він не мав жовчі! Але він, — тягнув далі з попереднім усміхом на устах, віщим і грізним голосом, поглянувши значуще на сестру, — той, котрому він стояв на заваді на оцім світі, він не буде мати супокою ані на сім, ані на тім світі! Воно мусить вийти наверх, хто він є. Оце нещастя таке велике, що не найде собі сховку на землі, а крові невинного земля до себе ніколи не приймає! Міркуйте, люди добрі, що я вам кажу, і згадаєте колись мої слова! Я не кажу сього на вітер!

Домніка сиділа мовчки в однім куті на низькому стільчику, стерегла ненастанно очима нещасну матір і хитала жалісно головою. Оце, що сталося, було страшне. Не дай, боже, вовік-віки вдруге такого!..

Її чорні очі блистіли предивним блиском, неначе бачили перед собою чудні події, про які інші і не прочували, але її уста були тісно зціплені, якби боялися, що одно ім'я, яке раз по раз виринали з рою гадок, вирветься силоміць наверх і притягне інше таке горе для нещасних родичів.

Усі ховали перед собою свій зір. Усі вичитували в очах обопільно з тривоною і боязко розв'язку страшної події, але ні за що в світі не був би сей або той виявив голосно свого переконання, що спочивало десь іще в найтемнішій закутку душі, лише ще почуттям оповите, і вижидало, не ворущаючись, дальшого розвою акції... Між усіма неначе щось невидиме ходило і об'являло одно й те саме, а відтак, прикладаючи білу руку до живих уст, наказувало глибоке мовчання.

Перед домом зібралось чи не півсела. До суду подано донос, і очікувано завтра комісії. Майже кожде застановлялося, що з того буде. Шепіт і притишені голоси, зіллявшись водно, здійсалися правдивими хвилями довкола малої хатини.

Перелякані, змішані лиця тиснулися цікаво до малих віконних шиб, а тут і там чорнілися поскидані на землю капелюхи, мов кертицями вириті купочки. Мертвець був у хаті, і хвиля вимагала пошанування. В стайні ричала прикро і тривожно одна забута корова, а в малих сінях хати запіяв захований десь у темноті когут. Дехто молився.

Між тими останніми — старухи, білоголові Марійчині сусідки, що, мов загублені тіні, вешталися селом. Вони багато прожили й терпіли, і їх самотнім бажанням було не вмерти без свічки, не висповідавшись передом...

Тепер забилися у найглибший куток хати, аби нікому не стояти в дорозі, а бути присутніми, і, вп'яливши смутний зір у молодого мерця, молилися побожно. Кожного неначе силоміць придержувало щось тут, на місці. В хатині, повній тяжкого сопуху, панувала тишина й очікування, а шепіт перебігав по ній, мов судорожні рухи. Часами уставав цілковито, але лише настільки, аби в слідуючій хвилі змогтися роєм і розбити нестерпний настрій. Марія стогнала, кидаючи головою то в одну, то в другу сторону, а Івоніка, присунувшись близько до постелі вмерлого й опустивши голову в руки, врив погляд у лице любимця й не рухався. Сей лежав білий як сніг, і лице в нього було глибоко поважне. Був напівприкритий чорним сердаком.

Умер!..

Михайло його помер. Застрілено його. Рана знаходилася під лівою лопаткою. В лісі найдено його, оберненого лицем до чорної землі. Його капелюх лежав оподалік від нього, а разом із ним і сокира...

Він, певно, пішов у ліс, щоб там врубати дров, йому треба було, віддай, кілля до плота, — так він міркував, як обзиравав пліт, — і там напав його хтось нечаяно ззаду. Він мусив ще довго жити,» — міркували люди, — мусив ще раз піднятися з землі, волочитися кусень дальше, а може, і кликати помочі, бо капелюх і сокира були окремо, оподалік від нього. Отже, він мусив по нападі підійматися. Був такий страшно сильний і здоровий, що було немислимо, аби він зараз на місці помер. Він мусив ще якийсь час жити...

Великі зимні краплі поту виступили старому чоловікові на чоло. Він схилився глибоко над мертвим. Учинив се несміливо, незамітно, боязко й майже соромливо та спитав шепотом: «Ти хотів рятуватися, Михайлику, кликав порятунку! Ти ще жив!» Відтак мов ножем пірнуло йому душею: «Мене не було дома!»

Сердаком був прикритий...

Хто прикрив його сердаком? Хтось мусив його ним прикрити! Той, хто загнав йому кулю під ліву лопатку...

Він тяжко застогнав...

.....
Пішов за кіллям у ліс, аби полагодити плотище для телят. Той ліс нещасливий! І се було чуже добро, за яким він пішов.

Он те нещасне теля потягнуло за собою таке страшне нещастя. Якби було не загибло, було би до того не прийшло... Йому й до голови не було би приходило заходити в той тяжкий ліс...

Він похитав у розпуці обома руками голову, але очі оставалися у нього сухі.

А він усе так любив сей ліс, все його тягнуло до нього, мов додому, аж доки його не затягнуло. Навік-віки не затягнуло...

Він почув, як у серці, мов у кулак, збиваються жили.

Чи він ішов сам до лісу, чи з Савою?

Він повернув раптом голову до людей і витріщився на них страшно.

Ніхто не відповів.

Він забув, що крізь його уста не перейшов ніякий звук. Потім устав, приступив автоматично до Марії і з цілою силою, яка лиш рідко об'являлась у нього так могутньо, як в сій хвилі, вдарив її п'ястком у плечі.

Неначе вдвоє переломлена, впала відразу на землю.

— Було дивитися, з ким він пішов! — гукнув беззвучним дрижачим голосом. — Ти була дома!

Як рій переполоханих птахів, так прокинулися всі присутні.

— Бадіко, що ви робите. Бог з вами!

— Бог з вами, бадіко, вона не винна!

— Дайте покій жінці, вона вже в дорозі за сином! — так перелітали голоси, остерігаючи, сюди й туди, вище и нижче, і всі збивалися над його головою.

Не сказавши ні слова, він знов присів коло мертвого сина, загарбавши голову в руки, як передше. Неописане почуття ненависті й лютості прокинулося в його душі проти жінки. Вона була дома! Вона була цілий той час дома й могла відвернути нещастя; він же був у місті й мав лише прочуття, що якесь нещастя настане. Вона винна! Його мов огнем гнало додому. Він був би занедужав, якби був мусив довше лишитися. В нього неначе щось увійшло тоді і гнало назад так, що він землі під ногами не чув, і недурно тужила, кривавилася його душа. О, недурно, недурно, недурно!.. От що застав!..

.....
Марію піднесли, і вона, заголомшена, майже безпритомна, скулилася, мов собака, коло ніг мертвого. Виглядала відстрашаюче. Розчіхрана, з блудним поглядом і з блідим, мов полотно, лицем, з устами, судорожно викривленими.

— Я була дома, а він був у бурдею! — почала по якімось часі тяжкої мовчанки тоненьким, ослабленим, майже дитячим голосом, і більше до себе, як до людей. — Надвечір прийшов сюди і з'їв вечерю, кулешку з борщем. Їв та й сказав: «Сього вечора піду в ліс по трохи кілля». Був ще такий веселий, та й дивився на мене, і пішов...

— І не вернувся більше! — повіяло шепотом там, де стояли білоголові старухи й молилися. — І не вернувся більше!..

Івоніка, здається, не слухав того, що вона говорила. Він глянув, майже не рухаючи головою, набік. Там стояв він, одинокий тепер його син...

— Я був у ворожки! — почувся нараз голос Сави, і всі голови повернулися з жахом за ним. Оце перший раз заговорив і він. Досі ані уст не отворив.

Івоніка, як передше, не підводив голови, але виступили йому зимні краплі поту на чоло. Йому страшно зробилося нараз перед голосом свого сина. Він нехай би мовчав і не говорив ані одного

слова...

— О боже, що ти робиш! — вирвалося йому нараз з дикою розпукою із грудей, і його голова упала безсило на край ліжка. В його груді шалів безумний біль. Се говорив він, тепер його одинокий син...

Сава стояв, опертий під стіною з закинутими на плечі руками, а його погляди колисалися по землі.

— Я був у ворожки, й вона мені сказала: «Ти прийшов сюди й розпитуєш про землю, поле, про різні інші речі, а тим часом тобі не тратити тут часу. Іди додому, бо твій брат забитий! Лежить у лісі!» А я прибіг таки зараз сюди, і мені ще на дорозі сказали, що Михайло вбитий.

При тих словах зблизився до брата і, кинувшись наново на нього, заривав гірко...

— Чи Михайло пішов сам до лісу? — роздався нараз голос старого Петра, мов здержуваний грім.

Хлопець підвів голову. Його погляди поколисалися наново по землі, й він відповів рівним, ясним голосом:

— Я не знаю! Він пішов собі з дому, а я собі!

— З бурдея?

— Може, й з бурдея! Я не знаю!

«По півночі йшов ти до Рахіри! — заговорило нараз в душі Домнічиній. — Я вставала визирати, чого собака так розщибалася. А то ти був!»

— Боженьку, що за місячна, що за ясна нічка була то! — сказала вголос Докії, що спинилася коло неї.

— Аби добра душечка не блукала! — обізвалися смутним, побожним голосом старухи. — Так бог святий уже дав.

Знову настала мовчанка. Ніхто не питав більше ні словечка, ніхто і не рушався з місця. Всі немов ожидали чогось, здавалось, в землю вбилися, а хата не випускала з себе нікого. Від часу до часу виривалося де в кого тяжке зітхання з грудей, що застрягло в тишині, а ледве чутний зойк нещасної матері звертав перелякані погляди на неї. Скорчившись, рила ненастанно пальцями в волоссі...

Нараз оживився рух перед хатою.

Голоси піднялися й долітали чутніше досередини, якісь питання з відповідями мішалися, а відтак почувлися кроки в сінях... За хвилину відтворилися двері, й у хату ввійшла Анна...

Поражаюча тишина настала, і всі присутні зробили їй місце.

Вона йшла, перехилившись вперед цілим тілом, ледве волоклася, з поглядом широко відтвореним, вже від дверей на вмерлого зверненим. Її обличчя було бліде, мов стіна.

Коло постелі зупинилася, але ненадовго. Впившись очима в умерлого, неначеб він тягнув її до себе, кинулася мовчки на нього. Тут і здавалось, мов умерла.

Івоніка й Марійка прокинулися переполохані.

Що се було? Що то такого?

— Чого ти тут хочеш? Чого ти тут хочеш? Анно! Чуєш? Чого хочеш тут? — Так кликали обоє, злякані, раз по раз, стараючися її відтягнути від умерлого, а між присутніми повстало замішання й гомін.

— Їди геть, забирайся, чого тут хочеш?

Але вона не рушалася. Стала тяжка, мов помертвіла, і не мож було її відтягнути.

— Боже святий, що се такого? Чого оця тутки хоче? — кликнула мати, а в гурті піднявся шепіт, тут і там голосні питання.

Здавлений сміх ударився об слух Івоніки з закутка, де стояв Сава, але тут же підняла голову дівчина.

— Хто тебе застрілив, Михайлику? — прошептала з неописаною лагідністю і ніжністю в голосі, неначеп знаходилася з ним сама одна в хаті, обнімаючи його голову руками та вдивляючися йому болісно в обличчя. — Хто? Хто зігнав тебе з цього світу, аби мати більше місця для себе? Хто? Скажи мені! — Відтак поцілувала покірно його руки і коліна і прилягла лицем до його грудей. Хвилину лише, одну. Потім потряс вибух страшного плачу цілим її тілом. Усі присутні почали за нею плакати, а дехто молитися.

— Дивіться, як плаче! Зараз потече кров по її лиці. Ой боже, що за страшне звалилося сюди!

— Казав «не покину», а *покинув!!* — ридала дико, заносячися з плачу, а відтак ударила головою до постелі, аж гомін пішов чутно по хаті.

Марія і Івоніка приступили знов до неї перелякані. Їм відслонилася нараз уся тайна нещасної дівчини, і сором і перестрах обняв їх заразом. Особливо ж Марія опам'яталася напрочуд скоро і зрозуміла. Дівча мусило звідси забратися. Проч, на кождий спосіб; вона не сміла плямити пам'яті вмерлого. Се не могло бути, щоб він любив оцю дівчину, обіцяв її посватати, — не могло бути, до всього нещастя ще такий сором...

— Іди звідси... що голосиш, як за своїм чоловіком?! — крикнула захриплим силуваним голосом, термосячи з розпукою нещасну з цілої сили.

— Я знала... я знала, — кликала дівчина наново, вгору піднімаючи заплакане обличчя, — що щось важкого станеться. Мені серце віщувало. Воно мені казало, що він не буде ніколи моїм. Воно заповідало, і правду заповідало. Але... ми любилися... і він... і він... завтра хотів він вам... усе сказати. Просити, аби ви поблагословили його й бідну наймичку... Признатися до всього. Завтра, на його патрона. Ждав лише на той день. Завтра... завтра, на його патрона... Вам, бадіко... і вам, лелічко... завтра... і замовк навіки...

Тут заридала знов тяжко... припавши, як перше, лицем до його грудей.

Не було можливо відірвати її від умерлого. Вона обняла його обома руками і, коли її від нього відривали, — тягнула його за собою.

— Лишіть її... лишіть її, бадіко, і ви, леле Маріє... — вмшався Петро, вступаючись за дівчиною. — Так як він уже до вас тепер не належить, так не належить і до неї більше. Лишіть її, най плаче. Може, він потребує її сліз. Він і так без свічки і сповіді вмер,

Марія ломила мовчки руки... а Івоніка станув як вритий... Дівчина ридала... що, здавалося, туй-туй розсадиться її груди, а голос, як та струна, урветься назавсиди.

Довкола них змігся шепіт... І тут, і там виринали голоси, мов стрункі смутні цвіти. Докія і Петро оповіли родичам вскорі історію нещасних молодих — і як він, померший, мав надію, що святий Михайло, патрон його, допоможе йому привести родителів на свій бік, тобто щоб вони приймали бідну наймичку за невістку в свою хату... «Хотіли поклонитися вам... спершу він...» — нараз умовкли.

Дівчина піднесла знов голову й оглянулася.

Її великий, темний, ще слізьми блискучий погляд пірнув дико, вигребущо по присутніх, так як тоді погляд батька, коли шукав убивці свого сина.

Нараз відкрила Саву. Мов лвиця, скочила й кинулася, майже звірячо ревнувши, на Саву.

— Ти! — скричала. — Ти! — і вп'яливши свої нігті в його тіло, в його руки, притиснула своє лице до його рамена і, зойкнувши з ненависті, вкусила його всіма зубами.

Він зверещав із переляку і трутив її від себе. Люди кинулися до неї і відтянули від нього.

— Ти вбив його! — кричала вона цілковито погаслим, ненавистю кипучим голосом. — Ти! Ти боявся, що не дістанеш землі, й убив його. Беріть убивцю і вбийте його, інакше я його вб'ю!! — шаліла, вказуючи за ним, що зблідши не до пізнання, заховався зі здичілим поглядом за матір'ю і дихав тяжко, а його обличчя викривилося, мов у малої дитини, до плачу, а сам дрижав на цілім тілі, як у пропащаниці.

— Ти його застрілив, а мене в сміх пустив, а дитину його осиротив, нім ще світ божий побачила. Убийнику, убийнику!..

І їй забракло нараз голосу й сили, і вона захиталася. Хтось пірнав її диким рухом узад і заткав рукою уста. Се був Івоніка. Мати кинулася на неї й підняла руку, щоб її вдарити, одначе, мов поражена, зупинилася. Дівчина поглянула на неї.

— Мене? — спитала, втеплюючи свій зворушений, майже дикий погляд в обличчя старої, і несказанно згідний, майже демонічний усміх викривив її як сніг білі уста.

— Тебе, — просичала стара, опускаючи в тій же хвилі несвідомо руку.

Обі жінки змірили себе очима, що проймали ледом.

Запанувала страшна хвилина мовчанки. Інстинктивно відчула мати, що Анна вгадала якусь правду. Страшну правду, котра що лише не поколибала землею, але zarazом прокинулася ціла її материнська любов.

Сава був тепер її одинока, остання дитина, її все. Вона не сміла його втратити. Ні за що в світі. Лучче сповнила би оцими своїми руками десять убивств, чим його втратити. Ніколи, ніколи! Ніколи не смів ніхто його від неї виривати, інакше...

Вона простогнала цілими грудьми, мов конала; голова її впала безвладно взад на плечі, вона зарила пальці до шкіри в волосся. Відчула близьке божевілля; якась страшна безодня відчинилася перед нею. її син був убивцею... братовбивцею! І його мали забрати також від неї... Але се не могло бути правдою. Се була лож. Страшна, божевільна лож...

— Він був мій! — кликнула дівчина насилу, вказуючи на вмерлого. — А оцей тут!.. — Голосний удар вразив її в лице.

— Суко! — просичала мати. — Я вб'ю тебе на місці, як ще хоч слово скажеш! Що ти хочеш від нього, і чого п'єш кров нашу, та й хто ти така?.. Уб'ю. як гадюку... Геть із моєї хати... геть надвір!

— Убийте мене тут на місці, тут, коло нього, покладіть мене до нього в домовину! — кричала Анна, не тямлячи себе з жалю, і потрясла дико головою, що аж хустка і волосся спали їй глибоко взад. — Похуйте мене з ним, застрільте мене, як його застрілили, — мені тепер все одно, але я нічиєї крові не п'ю і не брешу. Він мій, мій... а моя дитина і його дитина! Я не розпусниця... піп нас не вінчав, але най нас поховає! Я хочу з ним у землю йти, покладіть мене з ним у землю... у землю!! — і попала наново в божевільний плач. Раз скрикнула ще, хлипаючи: — Михайле, ти таки мене покинув!!

Тут щось мов освободилося з якихось оков, мов виступило цілковито на волю. Всі присутні жінки заплакали вголос, а Івоніка вдарив головою до постелі, мов молотком. Він немов мову втратив.

— У Михайла знов кров! — запищала Марія й кинулася стрілою до вмерлого.

— Його кров кличе мене! — кликнула Анна. Похилилася над ним, дико витріщивши очі, і замовкла.

— Капає... капає кров... — прошептала, — віджила, коли мене твоя мати сукою прозвала... І повалилася без пам'яті на нього...

Одна свічка, що горіла в головах умерлого, впала, покотилася саме до ніг Сави і тут загасла. Івоніка завважив се. Підняв свічку, запалив наново й поставив на місці.

Відтак вийшов надвір і ймився за голову... Він дожив чогось страшного, чогось, що, відай, не мало понад собою страшнішого на землі.

Місяць зійшов велично і спокійно й освічував далекі пусті поля. що кожде стебельце і кожний голий корчик виднівся виразно.

Неповоротно й боязливо поволоклася тінь за Івонікою, якого тягнуло в самоту і який, плентаючися, мов блудний, між стогами... був би найрадше в землю зарився. Раз коло нього... а раз

за ним простягалася, маячила в різних формах тінь і держалася ціпко п'ят старого чоловіка. Нараз скорчилася блискавкою вдвоє, начеб хотіла в слідуючій хвилі скочити йому на плечі і вдушити його, але він уже й сам лежав на колінах.

І справді.

Він кинувся до землі, знявши руки вгору, і почав молитися й бити поклони.

Він не молився словами.

Слова застигли йому в груді й у мізку ледом, відколи побачив свого найстаршого сина блідого й мертвого на возі, і знав лише те одно, що великий гріх, якого все боявся, упав уже на його дім, і що він походив від Сави. Сава любився з Рахірою — в них була одна кров, — а за се бог тяжко карає.

Що мало далі бути — не знав. Нещастя його було таке велике, що він не був у силі далі думати.

За землю підняв Сава руку на свого брата: лиш за землю! Що іншого не могло тут бути, а чужий не сповнив сього страшного злочину.

Як одинак, надіявся колись дістати всю землю.

Впав чолом до землі.

От чого він дожив!..

На те працював ціле своє життя, гріб, згортав кождо грудочку землі, на те, щоб відтак один другого пігнав у ту землю.

Його нутро прокинулося в один-одніський дикий голос, а сей голос кричав у шаленім болю лиш одно палаюче слово: «Сава!»

Чи мав проти нього виступати обвинувателем? Проти свого власного сина? Мав виступити і сказати: «Оце убійця!»

Він уже був у нього тепер одинокою дитиною. А що було би потім?..

Не міг даліше думати.

Тоді не лишилося би йому нічого більше. Сором хіба...

Йому не треба доказів, як суддям (його пройняло холодом... завтра ж вони прибудуть), щоби переконатися, хто се вчинив. Само його серце назвало йому ім'я убійника.

А може, вони се відкриють завтра й відведуть його від нього?..

Все було в бога. Але тоді нехай би й Рахіра йшла з ним і її батько. Вони знищили його дитину, намовили до сього, він знав се. Вони — ніхто інший!

Лежав хрестом на землі, не ворушачися. Не міг відірватися від сього думками.

Що Сава наробив! Що наробив! І чому йому таке зробив? Такому доброму, молодому, надії його! Він же був у нього всім, цілою надією, і він загнав його в землю.

Коли б він був знав, що його тут таке зустріне, — не був би його ніколи брав із війська додому. Але що ж — супокою не мали, поки не прийшов. Куди ходили — смутком ходили. Що заговорили — його спімнули, доки не прийшов. Там був далеко від свого нещастя, а жодне з них того не знало. Знали лиш нарікати та плакати, знали лиш тужити та прикликувати до себе, а як уже дістали між себе... кинулося нещастя на нього... і — мають тепер... Свічки заглядають йому тепер в лице. Посеред днини і посеред ночі.

«Сава!..» — кликнуло знов у його серці, і страшний жаль розшалівся в його душі.

Як передше Марія, так тепер він зарив свої тверді мозолисті пальці у волосся, торгаючи його. Приводив тим неначе полегшу своєму мізкові.

Ні, він не міг проти нього виступати, нехай буде, що буде. Він не міг. А може... Може, се не був Сава?.. Може, Григорій, може, Рахіра?.. Хто міг се знати? «Сава, Сава!.. — загомніло наново в його серці могутнім голосом. — Він один волочився все з рушницею. Він один міг із ним бути в лісі.

Так лежав він довго на колінах, занурений у тяжкій задумі і прислухаючись страшному вихрові у своїй роздертій душі.

Нарешті збудив його якийсь шелест. Прокидаючися, обглянувся.

Щось біле мигнуло коло стогів і згубилося коло хати.

Підвівся бистро й зачудовано. Що се було? Чи який цікавий? Та тут промайнула йому одна думка через голову, і дикий гнів запалахкотів у його нутрі.

«Рахіра!» — пірнуло йому, мов ножем, душею. Се була вона. Мов злодійка, підкралася сюди нічю, щоб побачити, що тут діється. Се було її діло. Тепер прийшла, щоб натішитися ним...

Грубий дрюк лежав скісно на одному зі стогів. Зірвавши його, миттю кинувся спідтишка в напрямі, де бачив постать, і не помилився.

Вона була тут. Рахіра...

Вилізла на пліт, що замикав городець із хатою і ділив від стогів. Лиш у легкій одежі... з хустиною на голові, стояла на плоті близько хати, мов мара, і, витягаючися над міру до вікна, старалася одним поглядом обняти ціле нутро хати.

Чи бачила що?

Не знав.

У тій хвилі се його не обходило.

Хотів лише приступити без шелесту й потягнути її дрюком по голові, щоб не рушилася більше з місця. Та се йому на вдалося. В зворушенні не заховувався тихо. Вона оглянулася... і саме як здіймив дрюк, виміряючи удар на її голову — скочила блискавкою з плота й майнула, і просто в його город. Тут він її не міг дігнати. Була бистра і скоро, мов дика коза, а його ноги були втомлені, а тепер мов підкошені з горя.

Сопучи, з блідим лицем вернув до хати.

Перед порогом зустрів Анну.

Петро і Докія, взявши її під руки, вели її додому.

Її голова висіла безвладно на грудях; чорна хустка, що спадала з плечей, спадаючи, волілася за нею пасмом. Очі її були прижмурені. Рій жінок ішов за нею.

Заповідали їй зжуреними лицами між собою недобру ніч. Декотрі зітхали, а декотрі хрестилися тайком.

Такого горя не бачила ще ні одна з них.

І так нараз прийшло... І чому? Та й хто був винен?.. Боже добрий — через кого? За одну ніч прийшло й облягло хату таке нещастя...

— З телям розпочалося, — кинув один голос із гурту.

— Хто його зна з чого... як бог дає, — другий.

— І воно не давало йому спокою, і тягнуло в ліс, і манило, доки не зтягнуло його.

— І се ще не кінець... — сказав сумовито перший.

— Ідіть геть, куме, не говоріть такого... Що може бути ще гіршого! — третій.

— А як найдуть убійника?

(Шепотом):

— А ви не чули, як Анна кричала, що се той зробив?.. Одна із білоголових старух перехрестилася.

— Цитьте, цитьте... — успокоювала жакливо, — я нічого не чула. Хто се чув?

— Ніхто...

— Ніхто... ніхто, — знялося переляканим шепотом, що переходив у протяжне, півголосом забарвлене зітхання. Нараз збилися сильно перелякані в купу. Сава здогонив гурток і великими покvapними кроками майнув попри нього. Ішов, неначе не бачив нікого, без привіту, без якогонебудь слова, похнюпивши погляд у землю, і зник у напрямі корчми...

— Се був він, Сава! — кликнула одна молода жінка перепуджена.
— Аякже! Мов стовп який, сунув попри нас. Боже, боже!..
— Не дай боже!.. Не дай боже!.. А тата бідного бачили ви? Як громом прибитий, так сидів коло тамтого. Що він, сарака, гадає? Мову йому відібрало.
— А вона стала, як божевільна. І як виглядає! Най бог боронить. Без рушника на голові. Здається, не знала, що не мала рушника на голові.
— Нещастя відвернуло в неї і очі, як вступило хати. Воно вже було тут, а як приближалось, вона стратила пам'ять. Казали, що спішила докінчити якусь роботу.
— Та воно так. Чоловік завсіди спішиться, як нещастя йде.
— Адить, адить... тепер уводять Анну до хати!
— Ая, увійшла. Що з неї буде?..
— Може, візьмуть її старі до себе, Марійка та Івоніка. — обізвалася одна з білоголових. — Тепер будуть мати внука замість сина. Бог не забирає так, аби нічого не лишити натомість.
— Добре сказали ви, кумо! — кликнула одна жінка, розсміявшись.
— Марія прийме її до себе за те, що називала Саву убійником? Най почекає трохи. І звідки приходять старі до того? А ви би, не дай господи таке, ніби приймили би таку дівчину до хати? Ну, правда, її доля тепер збавлена, але таке вже мало бути. Стара виглядає, мов безумна, але вона була ще гірша...
— Ніколи не була би я сподівалася такого по них. Та б так усе в затишку зробили. Ні одна душечка не знала, що любилися. Воно не могло добре скінчитися.
— Нещастя рие все в затишку.
— Скільки-то разів розпитували в неї, з ким вона сходилася, на кого має гадку, а вона мовчала, як німа.
— Так уже хотіло її горе. З самого початку так хотіло. А тепер най господу богу подякує, як житиме. Що гадаєте, — їй вийде оце все на добре? Відай, її милий покличе її за собою. Як її виводила з хати, то її хустка зачепилася за клямку і задержала її, а як відчепила її, то хустка поволіклася за нею, мов хоругва. Ая.
— Так, так. А ви виділи, — спитала білоголова старуха, — як під ним закривавилася подушка, як її мати вдарила й сукою назвала? Його кров ще жива, і його душа ще тут блудить. Адить, як світло ясно зазирає на поле. Воно шукає за убійником...
Дехто обглянувся лякливо, дехто перехрестився. Майже всі зітхнули. Слова «Сава» не вимовили вже нічий уста... Оце, що сталося, було таке страшне, що можна було з розуму зійти. Все розходилася і вертали ті самі і одні питання.
— Відки пішло те нещастя? Чому сталося? Хто мав мати з того користь? У цілій околиці не було ліпшого хлопця, як Михайло, й за дві неділі мав іти назад до війська й був би нікому не стояв на заваді!
Думки не успокоювалися.
Мов наглим вистрілом розпорошені, не держалися у зв'язі, а блудили лячно туди й назад, спиняючись на відміну то коло смутної хати, то коло «сусіднього» лісу.
Там то все сталося.
Але воно все вийде наверх. Бог не стерпить такого. Він добрий.
Ліс чорнівся неприязно з темряви осінньої ночі, що надходило проти глухої стернини, і, закутуючись чимраз більше в густу темряву, мов радувався порожнечою запустілих піль.